

بهبود وضعیت ناهنجاری رفتاری یک دانش آموز

جواد شیرکرمی^۱

^۱ دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک

چکیده

نظم و انضباط دانش آموزان به مجموعه رفتارها، گفتارها و موقعیت هایی اطلاق می شود که بر هنجارهای معمول در یک محیط آموزشی منطبق باشد و زمینه اثرگذاری و بهره گیری مطلوب و مؤثر دانش آموزان را از محیط آموزشی فراهم سازد تا هم به تحقق اهداف سازمانی و هم به مشارکت و رشد فردی دانش آموز منجر شود. در وقوع اعمال و رفتار انسان عوامل مختلفی نظیر آموزشگاه، خانواده، اجتماع، همسالان، محیط (فرهنگی، فیزیکی و محلی) و ... دخالت دارند و مجموعه این عوامل به شکل مستقیم و یا غیر مستقیم بستر وقوع رفتارهای دانش آموز هستند. در اینجا نمونه رفتارهای دانش آموز مورد مطالعه عبارت بود از: بی قراری، عدم توجه به صحبت های معلم، آزار و اذیت هم کلاسی ها، بد اخلاقی، عدم تمرکز و بی حوصلگی و جابه جایی مکرر در کلاس. با توجه به اطلاعات کسب شده در پی بررسی تأثیر عدم پیگیری و توجه کافی والدین، کمبود محبت، وضعیت توانایی ها و شرایط دانش آموز بودیم تا در نهایت به بهترین شیوه های حل مشکل دست یابیم. در این تحقیق از روش های مشاهده، مصاحبه و بررسی اسناد استفاده شده است. بنابراین به طرح فرضیاتی در زمینه ضعف انگیزه، کمبود محبت و توجه، ضعف درسی و مقررات نامناسب پرداخته و به جمع آوری اطلاعات لازم از طریق بررسی اسناد، مصاحبه و مشاهده پرداختیم.

واژه های کلیدی: ناهنجاری رفتاری، علل خانوادگی، علل فردی، محیط آموزشی، مقطع ابتدایی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

در حالی که کمیت و کیفیت آموزش در مرکز توجه مدارس و مؤسسات آموزشی قرار دارد، ناهنجاری، بی نظمی و اختلالات رفتاری دانش آموزان از مسائلی اند که معمولاً معلمان با آنها مواجه می شوند. از نظر فلینگ و پروس (۱۳۷۳) ناهنجاری رفتاری عبارت است از نوع رفتاری که از ارزش های پذیرفته شده جامعه به دور است (با توجه به فرهنگ) و دارای تکرار، شدت و مداومت است و در زمان ها و مکان های متعدد اتفاق می افتد و همچنین رفتاری است که با درماندگی و کاهش کارایی فرد همراه است. انضباط، اخلاق کلاس درس است و بدون آن کلاس پر ازدحام و غیر قابل کنترل می گردد (محمدی و جلیلی، ۱۳۹۷).

انضباط یعنی استوار شدن، خوب نگه داشتن، نظم داشتن، مرتب بودن، آراستگی، نظم و تربیت و از نظر معنایی عبارت است از اعمال قواعد و مقرراتی که یادگیری را تسهیل می کند و اخلاق در کلاس را به حداقل کاهش می دهد (صفوی، ۱۳۸۳). بی انضباطی رفتاری است که از طرف تعدادی از دانش آموزان انجام می شود و مشکلاتی را برای دانش آموز و معلم به وجود می آورد و معلم را در راه رسیدن به هدف که ارتقای تحصیلی دانش آموز است با مشکل روبرو می کند و مانع از پیشرفت تحصیلی می شود (نلسون و ایزابل، ص ۸۰-۸۵).

در بروز رفتارهایی از دانش آموزان که انضباط و هنجارهای کلاس را مختل می کند عللی نظیر عوامل آموزشی، خانوادگی و اجتماعی دخیل هستند که به طور مستقیم یا غیر مستقیم زمینه را برای رفتارهای ناهنجار دانش آموزان فراهم می کنند. برخی از این موارد عبارتند از: ناراحتی های جسمی، روحی و روانی، نداشتن علاقه و انگیزه، ضعف درسی و سردرگم بودن نسبت به وظایف، نداشتن برنامه مطالعه، کم خوابی و خستگی مفرط، تغذیه نامناسب، تأثیر محیط کلاس، علل مربوط به خانواده و مقررات سنگین و غیرمنعطف مدرسه.

با توجه به اینکه انسان در اجتماع زندگی می کند، باید رفتارهای اجتماعی را بیاموزد و نظم و مقرراتی که در اجتماع حکمفرماست را رعایت کند. در مواردی که رفتار فرد در جهتی بر خلاف مقررات و قوانین، یعنی بر خلاف انتظار و توقعات است او را فردی بی انضباط و هنجارشکن می نامند. یکی از مشکلاتی که معلمان و اولیای آموزشگاه ها معمولاً با آن مواجه هستند عدم رعایت مقررات از طرف دانش آموزان است.

۲. پیشینه

دولت آبادی (۱۳۹۲) در پژوهش خود در زمینه پیشگیری از رفتارهای نامطلوب دانش آموزان، بیان می دارد که هر کلاس درس یک محیط اجتماعی است که در آن معلم و دانش آموز با یکدیگر به تعامل می پردازند. وی توجه به موارد ذیل را در برقراری ارتباط مناسب در کلاس مؤثر می داند:

- معلم باید مؤدبانه صحبت کند و بهتر است از کاربرد کلماتی همچون «بایستی» که مفهوم اجبار را در خود دارد پرهیز کند.
- معلم باید در مواقع لازم و ضروری از دانش آموزان خواهش و تقاضا کند.
- به دانش آموزان پیامزید تا احساسات خود را دور از هرگونه افراط و تفریط نشان دهند و به آنها گوشزد کنید که استفاده از احساسات برای تأثیرگذاری بر دیگران کار درستی نیست.
- گاهی اوقات سوال هایی غیرجدی مطرح کنید تا ساختار شخصیتی شما غیرقابل انعطاف به نظر نیاید.

خسرویگی (۱۳۹۳) در پژوهش خود در مورد مشکل ناسازگاری دانش آموزان، با مطالعه نتایج تحقیقات گذشته مطرح می کند که از عوامل اصلی ایجاد چنین اختلالات رفتاری در دانش آموزان می توان به مواردی همچون ۱- عوامل خانوادگی ۲- عوامل

مدرسه ای اشاره کرد. همچنین برخی از تکنیک های مؤثر در کاهش ناسازگاری شامل صمیمیت، تأمل و سکوت، تخلیه (یعنی اینکه به طور مستقیم جواب خشونت را ندهیم)، مدل غیر پرخاشگرانه (قدم زدن و...) و پرداختن و صحبت کردن در مورد مشکل می باشد.

پورعباس (۱۳۸۵) در اقدام پژوهشی خود که در زمینه اختلالات رفتاری انجام داده است، نتیجه می گیرد که محبت به موقع و متناسب به فرزندان و دانش آموزان و تقویت نکات مثبت، موجب کاهش اختلالات رفتاری و ایجاد نگرش مثبت فرد نسبت به خود و دیگران و نیز موجب بهبود وضعیت تحصیلی و رفتاری فرد می شود. در نهایت پیشنهاد شده که بهتر است برای شناسایی و رفع مشکل از راهنمایی های صاحب نظران استفاده گردد.

۳. بیان مسأله

همچنان که اشاره شد، برای اینکه انسان بتواند در اجتماع زندگی کند باید رفتار اجتماعی را بیاموزد. به این معنی که رفتارش باید مورد قبول اجتماع باشد و یکی از راه های اجتماعی شدن و مورد قبول قرار گرفتن، رعایت هنجار و مقرراتی است که در اجتماع برقرار است. مقررات و قوانین انضباطی رفتار را تحت کنترل در می آورد و چون این کنترل اغلب مانع انجام خواسته های فرد می شود، گاهی موجب بروز خشم و عصبانیت می گردد. در تعلیم و تربیت کودکان، انضباط همیشه مورد توجه بوده ولی در اینکه این انضباط چگونه باید باشد و چگونه می توان آن را آموزش داد عقاید متفاوت است. هدف از نظم و انضباط این است که کودک قادر به سازش با قوانین و مقرراتی که فرهنگ یک گروه پذیرفته است شود، به طوری که رفتار خود را با توقعات و خواست های گروه اجتماعی که در آن زندگی می کند هماهنگ نماید (مقدم، ۱۳۷۹).

در وقوع رفتارهای ناهنجار و مختل کننده انضباط عوامل متنوعی دخیل هستند که به طور مستقیم یا غیر مستقیم زمینه را برای رفتارهای مخرب دانش آموزان فراهم می کنند، از نظر صفوی (۱۳۷۹) این عوامل را می توان به مواد زیر تقسیم بندی کرد:

- الف) علل مربوط به دانش آموزان: ناراحتی های جسمی، روحی و روانی، تغذیه نامناسب، نداشتن علاقه و انگیزه، نداشتن برنامه شخصی مطالعه، کم خوابی و خستگی مفرط، انجام ندادن تکالیف خود، استقلال طلبی و مقابله با اقتدار معلم.

- ب) علل مربوط به معلم: فقدان آمادگی جسمی، روحی و روانی معلم، نا آگاهی از روش های جدید تدریس، بی علاقهی نسبت به شغل معلمی، ناتوانی در برقراری ارتباط مطلوب با دانش آموزان، تبعیض گذاشتن بین دانش آموزان، نداشتن طرح درس، بی توجهی به دانش آموزان، استفاده از روش های منفعل، استفاده نامناسب از تشویق و تنبیه، بی توجهی به مسائل و مشکلات دانش آموزان، مبهم بودن توقعات و انتظارات معلم، نداشتن روحیه انتقاد پذیری و خودداری از پاسخ گویی به سوالات دانش آموزان و نا آگاهی از روش های اصلاح رفتار.

- ج) علل مربوط به محیط: محیط مدرسه را می توان از دو بعد فیزیکی (وضعیت فیزیکی کلاس، نظافت و پاکیزگی، برخورداری از نور و هوای مناسب، میز و صندلی راحت و کافی) و عاطفی (عوامل عاطفی مانند تعویض مکرر برنامه درسی، برخورد نامناسب دست اندرکاران ستادی مدرسه با دانش آموزان، یکنواخت بودن برنامه های صبحگاهی) مورد بررسی قرار داد.

- د) علل مربوط به خانواده: نظیر فضای روانی و عاطفی، شرایط و روش های ناسالم (صفوی، ۱۳۸۳).

همه رفتارهای انسان دارای اهداف و ابعاد است. در مواجهه درست با بچه های دارای مشکل باید خود را به مهارت های مقدماتی مجهز کنیم. ما می توانیم در ابتدای سال تحصیلی با لحاظ کردن مدیریت صحیح و بیان مقررات و وظایف و انتظاراتی که از دانش آموزان داریم و با طراحی معنادار و روش متناسب با فهم و نیاز دانش آموزان از وقوع و یا دست کم گسترش خیلی از مشکلات جلوگیری کنیم و در زمانی که با مسأله ای مواجه می شویم باید تمام پیش زمینه ها، ابعاد و دامنه مشکل و

همچنین همه پتانسیل های مناسب در جهت رفع مشکل را مورد شناسایی دقیق قرار دهیم و به شکل مؤثر در جهت کاهش مشکل مربوط اقدام کنیم.

دانش آموزی که ما با آن مواجه هستیم، دارای اختلالات رفتاری و بی نظمی از قبیل شلوغی غیرعادی، اذیت و آزار دیگر دانش آموزان، بی حوصلگی، صحبت های زشت، لجبازی، تنبلی در دروس و... است. بنابراین درصدد برآمدن تا مشکل دانش آموز را حل نمایم و او را به رعایت هنجارها و مقررات ترغیب نمایم. نمونه رفتارهای این دانش آموز عبارتند از:

- بدون اجازه معلم شروع به صحبت و اظهارنظرهای نامناسب در کلاس می کند.
- هنگام حضور در کلاس، همکلاسی ها را مورد آزار و اذیت قرار می دهد.
- هر روز با دانش آموزان دعوا می کند و بد اخلاق است.
- از نظر درسی ضعیف است و بی حوصله و فاقد تمرکز است.
- در یک جای ثابت نمی نشیند و مدام جابه جا می شود.

۴. اهداف

الف- اهداف کلی:

- مشخص نمودن علل ناهنجاری رفتاری دانش آموز
- بهبود وضعیت ناهنجاری رفتاری دانش آموز

ب- اهداف جزئی:

- تعیین علل و عوامل مرتبط با خانواده در بروز ناهنجاری دانش آموز
- تعیین علل مربوط به محیط آموزشی در بروز ناهنجاری دانش آموز

۵. سوالات

- آیا تربیت و روابط غلط، موجب اختلال رفتاری دانش آموز شده است؟
- آیا او دچار کمبود محبت شده است؟
- آیا ضعف درسی موجب عدم توجه و بی نظمی او در کلاس می شود؟
- چه راه حل هایی برای مشکل وجود دارد؟
- چه کسانی می توانند در حل مشکل کمک کنند؟
- با به کارگیری چه شیوه هایی می توان دانش آموز را به سوی رعایت هنجارهای کلاسی هدایت کرد؟

۶. روش کار

اقدام پژوهی به هر فعالیتی می گویند که بتواند وضعیت موجود را به وضعیت مطلوب تری تبدیل کند. در واقع محور اصلی در این نوع تحقیق، اقداماتی است که در جهت رفع مشکل صورت می گیرد. در اینجا جهت بهره مندی از تجارب گذشته، ابتدا به مطالعه آثار و کتب و مقالات مرتبط پرداخته شد. برای گردآوری اطلاعات در این پژوهش از روش های مشاهده، مصاحبه و بررسی اسناد استفاده شده است.

راه منطقی این است که وقتی مشکلی در کلاس پیش می آید ابتدا باید آن مشکل و ابعاد آن را شناسایی کرد و سپس راه حل هایی جهت رفع مشکل پیدا کرد تا به بهترین و مؤثرترین روش دست یابیم و در نهایت آن مشکل رفع گردد.

اولیای دانش آموزان به عنوان ذینفع آموزش و پرورش، از ارکان اساسی در فرایند آموزش و یادگیری و تربیت دانش آموزان هستند. بنابراین ضرورت دارد تا هم عوامل مدرسه و هم معلم با اولیا در ارتباط باشند. برگزاری منظم جلسات هم فکری و نظرسنجی بین اولیا و معلمان گامی مؤثر در این مسیر است.

۷. گردآوری شواهد ۱

در اولین جلسه تشکیل کلاس درس و هنگامی که حضور و غیاب دانش آموزان انجام می شد، وقتی نوبت به دانش آموز مورد نظر رسید، پسری را مشاهده کردم که با ظاهری نامرتب و با صدای بلند و غیرعادی خودش را معرفی کرد. در روزهای بعد این دانش آموز با دانش آموزان دیگر به طور مداوم درگیری فیزیکی و کلامی داشت و پایش را روی میز می کشید. شلوغی غیرعادی، آزار رساندن به دیگر دانش آموزان، بی حوصلگی، بدون اجازه صحبت کردن و بلند شدن، تنبلی و لجبازی از این دانش آموز مشاهده شده است.

روزی یکی از والدین او برای پیگیری وضعیت درسی او به مدرسه آمد و مسأله را با ایشان در میان گذاشتم و برای ایشان در مورد هنجارها و وظایف دانش آموزان و عدم رعایت این هنجارها توسط فرزندش صحبت کردم و او با دقت به توضیحات گوش داد و ایشان اظهار داشت که در خانه در مورد رعایت قوانین و هنجارهای مدرسه و کلاس درس با او صحبت می کند. نمونه هایی از خصوصیات این دانش آموز عبارت است از:

- از نظر درسی ضعیف است.
- او به شکل واضحی بی حوصله است.
- در خانه و مدرسه بد اخلاق است.
- هر روز دانش آموزان را مسخره می کند و القاب نامناسب می دهد.
- هر روز با دانش آموزان دعوا می کند.
- معمولاً در کلاس صداهای ناهنجار در می آورد.
- در انجام تکالیف دقت لازم را ندارد.

۸. تجزیه و تحلیل

وقتی در مورد حرف هایی که به بچه ها می گفت سؤال پرسیدم، او گفت که یکی از اقوام نزدیکش که معمولاً به خانه آنها رفت و آمد دارد این طور صحبت می کند و ظاهراً به دلیل الگوپذیری و همانندسازی، او نیز آنها را تکرار می کند. با توجه به بررسی هایی که در مورد رفتار دانش آموز انجام شد، یکی از علت های ناسازگاری این است که او فیلم های خشن زیاد نگاه می کند. این در حالی است که از جمله مسائلی که باعث افزایش خشونت می شود تماشای مکرر خشونت در رسانه های گروهی و فیلم ها می باشد و میزان پرخاشگری افرادی را که آمادگی شدید برای دست زدن به این رفتارها را دارند افزایش می دهد. علاوه بر این، مسأله اشتغال والدین و همچنین وجود خواهر و برادرهای دیگر و کم توجهی نسبت به دانش آموز مذکور، در تشکیل و بروز رفتارهای نابهنجار از سوی دانش آموز بی تأثیر نیست.

گاهی به هر دلیلی اعم از کم کاری در محیط آموزشی (خصوصاً در سال های ابتدای تحصیل) و یا به دلیل غفلت و عدم توجه کافی خانواده ها نسبت به فرزندان خود، ناامیدی و بی توجهی به درس در بچه ها تبدیل به عادت می شود و وقتی انرژی آنها صرف یادگیری نشود، به طور طبیعی ناسازگار می شوند. بنابراین لازم است تا معلم توانمندی دانش آموز را در نظر گیرد و او را به حال خود رها نکند.

۹. اقدام و راهکارها

تلاش های صورت گرفته را می توان در این موارد خلاصه کرد: اقدام سیستمی (یعنی از همه عوامل کمک گرفته شد و از تجارب جمعی و هم افزایی استفاده شد)، اقدام عملی (تدوین و اعلام قوانین و هنجارها، اطلاع دادن رفتارهای دانش آموز به مدیر و معاون، اولیا و پیاده سازی راهکارهای اصلاحی). پند و اندرز (ارائه داستان های کوتاه در مورد ارزش کارهای خوب)، سیستم تشویقی (بر اساس ذائقه شناسی تقویت ها و نیز عواملی که برای دانش آموز ناخوشایند است؛ مثل جایزه و یا استفاده از علائم چهره ای)، مشورت با اولیای دانش آموز (نظارت بیشتر بر ارتباطات دانش آموز)، مشارکت دانش آموز در امور کلاس و مدرسه و آموزش هنجارها به دانش آموزان، توجه و تقویت رفتار مطلوب، کم توجهی و عدم تقویت رفتار نامطلوب؛ یعنی تقویت فوری رفتارهای مطلوب و عدم تقویت رفتارهای نامطلوب (به محض اینکه نشانه ای هر چند کوچک از یک فعالیت مطلوب را از خود بروز می داد، مثلاً دقت در گوش دادن یا روان خواندن مطالب درسی و یا پاسخ دادن به پرسش های درسی، به سرعت مورد تقدیر قرار گرفت)، تغییر جای نشستن در کلاس، تدوین یک سیستم ارزیابی - بازخود، ارائه تکالیف متناسب (یعنی ابتدا سعی می شد تا در مورد این دانش آموز تکالیف روان تری مطرح شود تا به ابراز وجود بپردازد و سپس به بخش دشوارتری از تکالیف راهنمایی می شد).

۱۰. گردآوری شواهد ۲

بعد از اجرای راه حل ها رفته رفته تغییراتی در رفتار دانش آموز مشاهده شد. اما برای حصول اطمینان از دوستان و همکلاسی هایش پیگیری به عمل آمد و به جمع آوری اطلاعات پرداخته شد، بیشتر آنها رفتار او را «خوب» و «خیلی خوب» توصیف کردند.

سپس از دیگر همکاران آموزشی در مورد او پرس و جو شد و همگی از بهتر شدن رفتار او می گفتند. همه اظهار داشتند که در گذشته صداهای غیر عادی او بیرون از کلاس و دفتر مدیر شنیده می شد. همچنین او همواره آمادگی خود را برای مشارکت در امور مدرسه اعلام می نماید. گاهی مشاهده می شد که خوراکی های خود را با دوستانش تقسیم می کند و در زنگ ورزش با احترام از دوستانش می خواهد تا با او بازی کنند و یا به آنها اجازه می دهد تا با وسایل او بازی کنند.

از پدر او در مورد رفتارهایش در خانه پرسش شد و او گفت مدتی است که رفتار او بسیار بهتر شده و در خانه به پدر و مادر احترام می گذارد و نافرمانی و ناهنجاری نمی کند.

من نیز به عنوان معلم از او رضایت دارم، اگر چه ممکن است او به طور صددرصد تغییر نکرده باشد اما دست کم از یک دانش آموز ناهنجار به یک دانش آموز معمولی که به وظایف خود آگاه است و رفتاری معقولانه دارد تبدیل شده است.

۱۱. اعتباریابی

بر اساس مطالعات و بررسی ها، تأثیرات اقدامات انجام شده مثبت ارزیابی شد. از جمله منابع اعتبار، مواردی نظیر مشاهدات و تجارب معلم، تجارب و نظرات معلم راهنما و همکاران آموزشی و کتاب های مرتبط قابل ذکر است.

ناهنجاری دانش آموز مورد مطالعه شامل لجبازی، پرخاشگری، بی حوصلگی و ضعف شدید تحصیلی بود. بعد از بررسی وضعیت خانوادگی و مطالعه علل اختلالات رفتاری، با کمک و راهنمایی های همکاران، مشاوران، مطالعه کتب و مقالات مرتبط و نیز همکاری بستگان برای بهبود وضع او اقدام شد و اطلاعات لازم نیز در جهت رفع مشکل به دست آمد و در نهایت ناهنجاری و ضعف درسی او بهبود یافت.

در نهایت مشخص شد که راه حل هایی نظر تغییر جای او، تماس با اولیا و گزارش وضعیت درسی و انضباطی دانش آموز، ارائه تکالیف در حد توانمندی به دانش آموز، مشارکت و دادن مسئولیت در امور مدرسه و کلاس، تدوین یک سیستم ارزیابی - بازخورد و تشویق در ابعاد درسی و انضباطی برای این دانش آموز نتایج سودمندتری در پی داشت.

۱۲. پیشنهادات

۱. تغییر روش آموزش از سنتی به نوین و منعطف.
۲. گرفتن کمک از خود دانش آموزان در حل مشکلات خودشان از طریق ایجاد ارتباط دوستانه و اعتمادسازی.
۳. اجتناب از واکنش عجولانه و پرداختن به بحث و بررسی در یک فرصت مناسب.
۴. اعمال نظم و مدیریت از همان روز اول آغاز کلاس درس و اعلام حقوق و وظایف دانش آموزان به ایشان.
۵. فعالیت های یادگیری را طوری طراحی کنید که برای همه دانش آموزان قابل فهم باشد و اتخاذ ارزیابی متنوع و گسترده حین تدریس.
۶. تقدیر و تشکر در کلاس، مراسم صبح گاه، نامه به اولیا و یا هر طریق دیگر.
۷. توصیه به والدین جهت توجه عادلانه به همه فرزندان خود.
۸. تقسیم و واگذاری مسئولیت ها بین همه دانش آموزان.
۹. تلاش برای ایجاد انگیزه در دانش آموز با به کارگیری روش های منعطف اداره کلاس و تعیین تکالیف حاوی مضامین اخلاقی، احادیث و سخن بزرگان و... با محوریت نظم و وظایف.

منابع

- [۱] محمدامین محمدی و منصوره جلیلی (۱۳۹۷). علت بی نظمی و بی انضباطی دانش آموزان در کلاس، دومین کنفرانس بین المللی نوآوری و تحقیق در علوم انسانی، مدیریت و معارف اسلامی.
- [۲] بدری مقدم، ۱۳۷۹. کاربرد روان شناسی در آموزشگاه. تهران: انتشارات سروش.
- [۳] امان اله صفوی، ۱۳۸۳. کلیات روش ها و فنون تدریس، تهران: انتشارات نشر معاصر.
- [۴] روح انگیز پورعباس، ۱۳۸۵. اختلالات رفتاری رقیه، سایت: <http://amouzgar.com/anjoman/showthread.php?tid=231>
- [۵] اقدام پژوهی با موضوع کاهش مشکل بی انضباطی دانش آموزان پایه پنجم دبستان در سال تحصیلی ۸۳-۸۴، آدرس: <http://sadeghi8.blogfa.com/post/1>
- [۶] ریتاولکس نلسون، ایزارائل الن سی، ۱۳۶۹. اختلالات رفتاری کودکان. (مترجم: محمد تقی منشی طوسی). مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- [۷] شکوه نوایی نژاد، ۱۳۷۲. رفتارهای بهنجار و نابهنجار کودکان و راه های پیشگیری و درمان. تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان. fa.wikipedia.com
- [۸] فریبا دولت آبادی، ۱۳۹۲. پیشگیری از رفتارهای نامطلوب دانش آموزان در کلاس، <http://fariba1174.blogfa.com/post/10>
- [۹] امیر خسروبیگی، ۱۳۹۳. چگونه توانستم مشکل ناسازگاری دانش آموزم را کاهش دهم؟، <http://akhosro.blogfa.com/post/8>